

ТАЇСІЯ СИДОРЧУК
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
sydorchuktm@ukma.kiev.ua

Співпраця Маєра Балабана
з «Єврейською енциклопедією»

Значення й роль Маєра Балабана як засновника єврейської історіографії в Польщі, визнаного історика і джерелознавця утвердилися в історичній науці завдяки тому, що він на основі насамперед архівних матеріалів і писемних джерел не лише дослідив окремі події громадського, суспільно-політичного, культурно-освітнього й релігійного життя єврейського народу та діяльність і життя його визначних і невідомих представників, але й відтворив цілісні образи низки єврейських громад Східної Європи від початку їхнього формування й до сучасного дослідникові стану. М. Балабан належить до категорії науковців, для яких архівний документ, писемне джерело мають першорядне значення для реконструкції історичного минулого – незалежно від того, чи йдеться про окремих епізодів із життя навіть маловідомого власника будівлі, чи про непересічну особистість єврейської історії, чи про літопис цілої громади. Крім того, для М. Балабана було важливим не лише самому ознайомитися з кожним дослідженням його колег по цеху, але й поділитися враженнями й думками з якомога ширшим колом своїх сучасників через бібліографічні огляди й рецензії. Це могли бути міркування дослідника про нову книжку, навіть невелику розвідку, академічне чи популярне видання. Однак при цьому науковотворча спадщина самого М. Балабана залишається малодослідженою, зокрема в українській історичній науці. Пропонована стаття є другою¹ в низці запланованих мною статей про науковий доробок М. Балабана, насамперед у контексті укладання бібліографії праць дослідника, покликаної окреслити його наукову біографію. Відомо, що праці М. Балабана за його життя друкували в різних країнах (Австро-Угорщині, Німеччині, Польщі, Росії) і декількома мовами

¹ Див.: Таїсія Сидорчук, “Майєр Балабан і ‘Chwila’: двадцять років співпраці”, *Judaica Ukrainica* 2 (2013): 187–206.

(німецькою, польською, російською, івритом та їдиш). Його перу належить також значна частина гасел в енциклопедичних виданнях 1900–1930-х рр., зокрема в «Encyclopaedia Judaica» (Берлін, видавництво «Eshkol», 1928–1934), «Polski Słownik Biograficzny» (Краків, 1935–1938), а також у «Єврейської енциклопедії Брокгауза і Ефрона» (Санкт-Петербург, 1908–1913). У статті я поставила своїм завданням з'ясувати, які матеріали М. Балабана були надруковані в санкт-петербурзькій 16-томній «Єврейській енциклопедії» Брокгауза-Ефрона понад 100 років тому, а також на основі проведеного аналізу ідентифікованих статей М. Балабана визначити його місце й роль у створенні першого російськомовного єврейського енциклопедичного видання такого масштабу.

«Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем» була надрукована в Санкт-Петербурзі 1908–1913 рр. у видавництві «Общества для научных еврейских изданий и Издательства Брокгауза-Эфрона» у 16-ти томах і протягом майже всього ХХ ст. була єдиною російськомовною скарбницею знань про історію й культуру єврейського народу². Після майже двох років науково-організаційної й редакторської роботи, починаючи з осені 1906 р., у травні 1908 р. вийшов перший том «Єврейської енциклопедії». У вступній статті видавці вказали на її головне завдання: «дати найповніше, відповідно до сучасного стану науки, уявлення про єврейство, його історичну долю, його багатотисячолетню культуру й творчість і про його сучасний стан у всіх країнах»³. Незважаючи на те що частина єврейської інтелігенції в Росії ставилася до енциклопедії індіферентно, скептично й навіть недобррозичливо, що склад редакційної колегії частково змінився, а 1910 р. помер один із головних патронів видання барон Д. Гінцбург, 16 томів енциклопедії вийшли протягом 6 років. В останньому томі, котрий з'явився 1913 р., творці енциклопедії зазначили, що попри всі її хиби й недоліки вона все-таки виконує культурне завдання й, «позбавлена партійного забарвлення, завоювала собі визнання в широких суспільних колах»⁴. З огляду на людські, духовні та матеріальні втрати й руйнацію у ХХ ст., передусім у Європі, «Єврейська енциклопедія» була й залишається донині цінним джерелом інформації про європейське єврейство, його духовну й матеріальну культуру.

Появі «Єврейської енциклопедії» передували науково-дослідницькі напрацювання єврейських і неєврейських дослідників протягом ХІХ ст., а також поява низки окремих енциклопедичних видань із юдаїки, серед яких найпомітніше місце посідало ґрунтовне американське видання «The Jewish Encyclopedia. A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish

² Наступне російськомовне енциклопедичне видання «Краткая еврейская энциклопедия» в 11 томах вийшло у світ у Єрусалимі 1976–2005 рр.

³ *Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем* (Санкт-Петербург: Общество для научных еврейских изданий; издательство Брокгауза-Эфрона, 1908), 3:III.

⁴ *Еврейская энциклопедия*, 16:277.

People from the Earliest Times to the Present Day», що вийшло 1901–1906 рр. у видавництві «Funk et Wagnall» у 12 томах. Поява цієї енциклопедії пов'язана з ім'ям І. Зінгера – визначного видавця й письменника кінця XIX – початку XX ст., засновника періодичних видань у Відні й Парижі, автора низки статей на політичні й педагогічні теми. Ідея створити єврейську енциклопедію виникла в І. Зінгера на початку 1890-х рр., коли він ще жив у Європі, й до здійснення цього задуму він прагнув залучити широке коло авторів із різних країн і галузей знань. Відомо, що в 1892 р. він звернувся також і до єврейських науковців у Росії з пропозицією взяти на себе підготовку розділу, присвяченого російському єврейству⁵. Однак реалізувати цю ідею І. Зінгеру вдалося лише у США. «The Jewish Encyclopedia» містить понад 15.000 статей, які підготували науковці з багатьох країн Європи й Америки.

Саме «The Jewish Encyclopedia» лягла в основу «Єврейської енциклопедії», оскільки всі її найважливіші статті були надруковані в Санкт-Петербурзькому виданні в перекладі російською мовою з відповідними доповненнями й уточненнями. Усі матеріали, що були передруковані з «The Jewish Encyclopedia», мають наприкінці кожної статті позначку «J. E.» й номер тому римськими цифрами та сторінки – арабськими. Однак «Єврейська енциклопедія» в жодному разі не стала російськомовним дублюванням «The Jewish Encyclopedia». Ініціаторів «Єврейської енциклопедії» не задовольняв рівень розкриття тем і обсяг частини статей, зокрема тих, що стосувалися історії й культури єврейства у Східній Європі. Тому для «Єврейської енциклопедії» автори підготували численні нові статті й самостійно розробили розділи щодо історії євреїв Польщі, Литви й Росії та їхнього сучасного стану.

Одним із ініціаторів створення єврейської енциклопедії російською мовою був знаний єврейський історик у Росії Ю. Гессен, який на момент публічного оголошення про нове енциклопедичне видання вже написав низку важливих праць з історії російського єврейства⁶, а також численні статті, опубліковані в періодичних виданнях «Восход», «Будущность», «Исторический вестник», і брошури серії «Из истории и жизни евреев». Пропозицію Ю. Гессена активно підтримали, зокрема сходознавець, гебраїст, арабіст і громадський діяч барон Д. Гінцбург, який став меценатом, а також Л. Каценельсон – головний редактор «Єврейської енциклопедії». Серед авторів енциклопедії були найвизначніші єврейські дослідники кінця XIX – початку XX ст., зокрема С. Ан-ський, С. Дубнов, М. Бердичевський, Л. Вигодський, Ю. Гессен, Н. Переферкович, Л. Ка-

⁵ Там же, 16:276.

⁶ Юлий Гессен, *Из истории ритуальных процессов. Велижская драма* (Санкт-Петербург: Склад изд. при юридическом кн. складе “Право”, 1905); Юлий Гессен, *Евреи в России. Очерки общественной, правовой и экономической жизни русских евреев* (Санкт-Петербург, 1906); Юлий Гессен, “О жизни евреев России. Записка в Государственную думу”, в *Факты и мысли. Еврейский вопрос в России*, Иван Толстой, Юлий Гессен (Санкт-Петербург: Типография т-ва “Общественная Польза”, 1907), 6–135.

ценельсон, барон Д. Гінцбург, Г. Генкель, Ф. Зелінський, І. Клаузнер, С. Цинберг, С. Вінер, Г. Красний, М. Вішніцер, рабин А. Дракін та ін. Якщо до редакційної групи першого тому входили Л. Каценельсон і С. Дубнов, а також Г. Генкель і секретар редакції Ю. Гессен, то, починаючи з другого тому, енциклопедія виходила під загальною редакцією Л. Каценельсона й барона Д. Гінцбурга, а після смерті барона — А. Гаркаві й Л. Каценельсона. Понад 50 науковців були постійними співробітниками «Єврейської енциклопедії». При цьому до підготовки окремих томів додатково залучали значну кількість дослідників, в результаті чого авторський колектив енциклопедії налічував понад 100 осіб.

Оскільки вже в першому томі «Єврейської енциклопедії» є стаття М. Балабана, то можна припустити, що його співпраця з енциклопедією тривала від часу підготовки першого тому, тобто від початку 1907 р., й до завершення видання енциклопедії 1913 р. У період співробітництва з «Єврейською енциклопедією» М. Балабан уже завоював визнання в науковому колі не лише Львова, але й за його межами. Він мав десятирічний досвід літературно-наукової діяльності, друкуючи спочатку невеликі нариси у львівських періодичних виданнях («Wschód», «Przyszłość», «Kurjer Lwowski», «Dziennik polski»), а згодом і серйозні дослідницькі розвідки й бібліографічні огляди в періодичних збірниках («Kwartalnik historyczny», «Rocznik Żydowski», «Jedność»). В 1905–1906 рр. науковець редагував і видавав щомісячник «Наог» — орган Спілки вчителів єврейського Закону Божого в Галичині. Перша ґрунтовна монографія М. Балабана про євреїв Львова на зламі XVI–XVII ст.⁷ як підсумок всіх його попередніх досліджень побачила світ 1906 р. й була нагороджена першою премією І. Вавельберга⁸. У 1908 р. М. Балабан опублікував огляд праць з історії євреїв Польщі й Росії⁹. З 1909 р. й паралельно з роботою в «Єврейській енциклопедії» він брав участь у виданні нового санкт-петербурзького журналу «Еврейская старина», де було надруковано 14 його статей. З першого й до останнього тому «Єврейської енциклопедії» М. Балабан мав статус її постійного співробітника, працюючи над виданням енциклопедії в гроні яскравих і видатних науковців того часу.

Отже, у віці 29–30 років М. Балабан, вихованець школи історичного факультету Львівського університету, учень знаного польського бібліографа професора Л. Фінкеля, учитель середніх шкіл Львова, автор низки популярних і наукових публікацій, був уже відомим у науковому середовищі не лише рідного Львова, але й Польщі, Австрії й Росії.

⁷ Majer Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku* (Lwów: nakł. Funduszu Konkursowego im. H. Wawelberga, 1906).

⁸ Вавельберг І. А. (1843–1901 рр.) — польський і російський банкір єврейського походження, меценат культури й науки, засновник премії Львівського університету за праці з історії євреїв Польщі.

⁹ Majer Bałaban, “Przegląd literatury historii Żydów w Polsce. 1899–1907,” *Kwartalnik historyczny* 22 (1908): 496–756.

У низці енциклопедичних і дослідницьких статей про М. Балабана зазначено, що в «Єврейській енциклопедії» було надруковано понад 150 його гасел¹⁰. На перший погляд, ідентифікувати автора тієї чи іншої статті в «Єврейській енциклопедії» не складно, оскільки більшість гасел перекладено з «Jewish Encyclopedia», і наприкінці кожного такого гасла є вказівка на джерело. Статті, що були підготовлені спеціально для «Єврейської енциклопедії», мають у кінці тексту прізвище або ініціали автора. На початку кожного тому подано список авторів, які взяли участь у підготовці статей для нього. У цьому списку після прізвищ більшості авторів у дужках подані або їхні ініціали, або лише перша буква прізвища, або перша буква імені, перша буква прізвища й через дефіс одна чи дві кінцеві букви прізвища. Наприклад, поруч із прізвищем С. Дубнова в дужках подано «С. Д.», М. Вишницера – «М. В.; В.», Г. Генкеля – «Г. Г-ль; Г. Г.» і т. д. При цьому статті одного автора можуть бути підписані або повним прізвищем, або вказаними у списку ініціалами та скороченнями. У частини авторів зі списку подані лише повні прізвища без ініціалів. До цієї групи авторів належить також М. Балабан, хоча з однією відмінністю: після його прізвища в дужках стоїть слово «Львів», яке, однак, не було використане в підпису жодної статті. Оскільки ім'я М. Балабана зазначене в списку постійних співробітників кожного тому, я переглянула всі 16 томів енциклопедії, щоби виявити статті дослідника. У результаті цієї пошукової роботи було виявлено 55 статей, наприкінці тексту кожної з яких стоїть прізвище М. Балабана. Виникає питання: як ідентифікувати ще 100 статей М. Балабана, котрі, з огляду на вищевказану цифру «понад 150», мають там бути?

Сутність наступного пошукового етапу полягала в тому, щоби, спираючись на дослідницькі інтереси М. Балабана й тематичний і хронологічний спектр його наукових розвідок, виявити гасла, які він міг написати. Підготовку кожного тому «Єврейської енциклопедії» здійснювали за 9 тематично-хронологічними розділами: 1) біблійний; 2) юдео-еллінський; 3) талмудичний; 4) гаонейсько-арабський; 5) європейський період єврейської історії; 6) культура європейського періоду історії євреїв в Англії, Угорщині, Румунії та Франції; 7) новоеврейська література; 8) євреї в Росії з 1772 р.; 9) рабинський. Кожним із цих напрямків керував один із визначних дослідників, постійних співробітників і одночасно членів редакційної колегії енциклопедії. Перелік тематично-хронологічних розділів та імена їхніх керівників подано на початку кожного тому енциклопедії. Наприкінці кожного гасла є цифрова позначка відповідного тематико-хронологічного розділу. За тематико-хронологічною характеристикою статті М. Балабана належать до п'ятого розділу – «європейський період єврейської історії». Керівником цього розділу, а одночасно й автором багатьох га-

¹⁰ *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem: Encyclopaedia Judaica-Keter, 1971), 4:126; *Краткая еврейская энциклопедия* (Иерусалим: Кетер, 1976), 1:283; Roman Zakharii, "Moses Schorr and Meir Balaban. Forgotten Eastern European Jewish Historians" (MA thesis, Central European University, 1998); Роман Захарій, "Маєр Балабан – видатний історик польського єврейства", *Ї* 51 (2008): 190.

сел у «Єврейській енциклопедії» був історик і соціолог М. Вішніцер, котрий, до речі, як і багато інших членів авторського колективу, підписував свої статті або повним прізвищем, або ініціалами.

Пошук енциклопедичних гасел, підписаних ініціалами «М. Б.», показав, що «Єврейська енциклопедія» містить понад 100 таких статей. У вищезгаданому списку співробітників на початку кожного тому ці ініціали стоять біля прізвищ М. Бердичевського й М. Брагінського. Проведений аналіз змісту всіх гасел за підписом «М. Б.» показав, що їх можна згрупувати за кількома тематичними блоками: а) статті про населені пункти східних територій Австро-Угорської монархії; б) статті про єврейських діячів російського революційного руху XIX ст. та про єврейських письменників у Росії; в) статті про державно-політичних діячів Англії й Німеччини XIX ст.; г) одна стаття про Ахера – мудреця епохи танаїв. Оскільки за тематикою гасла першої групи відповідають науковим зацікавленням М. Балабана, можна припустити, що саме він написав їх для енциклопедії. Статті інших вказаних тематичних груп належать перу М. Бердичевського і М. Брагінського, котрі входили до авторських колективів, що готували енциклопедичні гасла до третього (талмудичний), шостого (культура європейського періоду історії євреїв в Англії, Угорщині, Румунії та Франції) й восьмого (євреї в Росії з 1772 р.) розділів.

Припущення, що автором низки статей за підписом «М. Б.» є М. Балабан, може підтверджувати те, що всі ці статті, відповідно до цифрової позначки «5», тематично належать до розділу «європейський період єврейської історії» – тобто саме до того розділу, що містить усі статті М. Балабана, підписані його повним прізвищем. Крім того, більшість цих статей присвячено населеним пунктам і єврейським громадам саме Східної Галичини, котрі розташовані недалеко від Львова й котрі М. Балабан знав безпосередньо. До цього варто додати, що стиль викладу матеріалу є типовим для статей, підписаних повним прізвищем М. Балабана, а низка гасел має також посилання на джерела зі львівських архівів, фонди яких науковець добре знав. Майже всі статті описують невеликі населені пункти, здебільшого міста повітового значення, містечка й навіть села, де було єврейське населення, єврейські старожитності чи документальні свідчення про них. Деякі з цих статей за обсягом дорівнюють тим гаслам (або навіть перевищують їхній обсяг), що підписані повним ім'ям дослідника¹¹. Отже, враховуючи наукові зацікавлення М. Балабана й тематико-хронологічні характеристики статей, котрі надруковані в «Єврейській енциклопедії» за його повним прізвищем, а також припустивши, що частина його гасел може бути надрукована під ініціалами «М. Б.» (хоча у списку співробітників енциклопедії, на відміну від інших авторів, цього не вказано), до 55 вищевказаних статей можна додати ще 48 гасел, що разом становить 103 статті.

¹¹ Див., наприклад, статтю «Злочов» (нині м. Золочів Львівської обл.), описова частина якої доповнена ілюстрацією зі світлинною внутрішнього вигляду Золочівської синагоги XVIII ст.: М. Б., «Злочов», в *Еврейская энциклопедия*, 7:804–805.

Нарешті, третій етап пошуку статей, автором яких імовірно може бути М. Балабан, полягав у тому, щоб виявити гасла без жодного авторського підпису, котрі тематично належать до п'ятого розділу енциклопедії та збігаються з тематикою дослідницької праці науковця. Це статті винятково короткого змісту, на одне-два речення, де зазначено лише географічне положення й адміністративний статус невеликого населеного пункту або коротку біографічну інформацію про видатного представника єврейської громади, політичного, релігійного діяча тощо. Можна припустити, що певну частину цих статей також написав М. Балабан. Отже, вищевказану інформацію про понад 150 статей науковця в «Єврейській енциклопедії» можна підтвердити, якщо врахувати три рівні ідентифікації авторства: а) повне прізвище науковця під статтею; б) ініціали дослідника й тематично-хронологічні характеристики статті; в) тематично-хронологічні характеристики статті.

З тематичної точки зору статті М. Балабана в «Єврейській енциклопедії», своєю чергою, можна систематизувати за декількома групами, а саме: а) статті про населені пункти; б) статті про інституції та пам'ятки культури; в) статті про окремих польських державних діячів і представників галицького єврейства. М. Балабан входив до числа авторів, чиї матеріали редакція «Єврейської енциклопедії» визначала як оригінальні, тобто авторські, підготовлені спеціально для цього видання, без використання матеріалу нью-йоркської «The Jewish Encyclopedia», а також значні за обсягом. Зокрема, це три індивідуальні статті М. Балабана: «Броды», «Краков», «Львов» – і сім колективних статей: «Акты исторические», «Антисемитизм», «Апологеты и Апология», «Буковина», «Галиция. Школьное дело (1772–1806)», «Гетто», «Караимы», у підготовці яких брали участь також інші дослідники. Враховуючи значення, яке надавала редколегія «Єврейської енциклопедії» перерахованим гаслам, а також їхнє історично-наукове значення для сучасної науки, вважаємо за необхідне більш детально оглянути саме ці статті, співавтором яких був М. Балабан.

Першу свою статтю, надруковану в першому томі «Єврейської енциклопедії» під назвою «Акты исторические»¹², М. Балабан підготував спільно з уже визначними на момент виходу енциклопедії науковцями, основними ініціаторами та творцями видання – С. Дубновим і Ю. Гессеном. Стаття складається з трьох розділів, котрі кожен науковець писав самостійно. Так розділ I «Акты о евреях в Западной Европе» і розділ III «Акты о евреях в Польше, Литве и Руси (в русских и еврейских изданиях)» належать перу С. Дубнова; розділ IV «Акты о евреях России после раздела Польши (с 1772 г.)» – Ю. Гессена. М. Балабан був автором розділу II «Акты о евреях в Польше (в польских изданиях)», присвяченого історичним документам про польських євреїв, надрукованим у польських виданнях. При цьому автор, враховуючи недостатню розробленість теми й історично-територіальні особливості актових документів, подає максималь-

¹² «Акты исторические», в *Еврейская энциклопедия*, 1:668–688.

но деталізований огляд опублікованих джерел і систематизує виклад матеріалу в чотирьох підрозділах, котрі відповідають окремим територіям колишньої Речі Посполитої: а) Велика Польща або Познанська область; б) Мала Польща або Краківська область; в) Червона Русь або Львівська область; г) Литва (оскільки акти цієї території опубліковані в польських історичних виданнях). Хронологічно опубліковані актові документи охоплюють шість століть: із XIII по XVIII ст. М. Балабан акцентує увагу на тому, що окрім таких документів, як королівські привілеї, надані містам, монастирям і єврейським громадам, статuti католицької церкви та єврейських громад, кодекси, судові акти, грамоти окремих міст, велике значення для дослідження історії євреїв мають також опубліковані загальні законодавчі акти, постанови церковних соборів, уривки з літописів, документи з монастирських, магнатських та інших архівів. Працюючи безпосередньо з архівними документами в Архіві давніх актів м. Львова, Земському архіві й Державному архіві у Львові та добре знаючи їхні фонди, М. Балабан подав найбільш розлогу характеристику друкованих джерел щодо історії євреїв на українських землях. Слід зазначити, що окрім польськомовних джерел дослідник вказує також сім томів багатотомного видання літописних, юридичних, літературних, статистичних пам'яток і документальних матеріалів з історії церкви, освіти й культури XVI–XVIII ст. «Жерела до історії України-Руси», котрі на час написання цієї статті вже надрукувала Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові¹³. Стаття містить цікаву науково-біографічну інформацію про М. Балабана, зокрема про те, що в його приватному архіві є копії 26 документів кагального архіву міста Жовкви за 1675–1751 рр., оригінали яких на той час зберігалися у приватних осіб.

Гасло «Антисемітизм» М. Балабан готував разом із з дев'ятьма авторами, серед яких були, зокрема, знані науковці М. Вішніцер, С. Лозінський, Ю. Гессен і Н. Борецький-Бергфельд. У побудованій за хронологічно-територіальним принципом статті М. Балабан написав два розділи: «Антисемітизм в Польше до 1793 г.» й «Антисемітизм в Австро-Венгрии. Галиция». Виклад матеріалу першого з цих розділів науковець починає з визначення двох взаємопов'язаних тенденцій, характерних для антисемітизму в Польщі до її поділу в кінці XVIII ст. Перша тенденція – загальноєвропейська, котра була результатом церковних законодавства й пропаганди, друга – суто польська, що впливала виключно з умов місцевого життя¹⁴. При цьому автор зауважує, що, на відміну від низки західноєвропейських держав, звідки євреї були вигнані, у Польщі, попри неодноразові наміри і спроби, євреї ніколи не зазнали подібної долі. Спираючись на архівні документи й опубліковані джерела, М. Балабан наводить приклади антисемітських дій світської влади й церкви, зокрема окремих католицьких орде-

¹³ Мейер Балабан, “Акты исторические. II. Акты о евреях в Польше (в польских изданиях)”, в *Єврейская энциклопедия*, 1:674.

¹⁴ Мейер Балабан, “Антисемитизм в Польше до 1793 года”, в *Єврейская энциклопедия*, 2:649.

нів, а також подає список антиєврейської полемічної й художньої літератури. Антисемітизм у Галичині М. Балабан поділяє на два періоди: перший — доконституційний (до введення конституції 1867 р.), пов'язаний із централістськими тенденціями в Австрійській державі; другий — післяконституційний, коли низка обмежень для єврейського населення була ліквідована, однак антисемітизм відродився в інших формах, зокрема в тому, що євреї могли працювати й навчатися в державних установах, але не в місцевих галицьких закладах¹⁵. Дослідник вказує на факти антисемітизму в економічному житті краю, а також у галицькій пресі та друкованих виданнях.

Для статті «Апологети и Апология» М. Балабан підготував розділ, присвячений оглядові єврейської апологетичної літератури в Польщі в середні віки й Новий час. У написанні цього гасла взяли участь також Б. Столпнер, котрий підготував розділи про єврейську апологетику в давні часи та середні віки й новий час, і А. Перельман, який працював над розділом про єврейську апологетику в Росії. М. Балабан у своїй публікації зазначає, що Польща, котра стала батьківщиною талмудичних коментарів і ритуальних кодексів, водночас дала надто мало апологетичних творів і жодної значної філософської праці. І лише два рази, у другій половині XVI ст. та другій половині XVIII ст., сплеск єврейської апологетичної літератури викликали відповідно праці письменників доби Реформації та діяльність керівника релігійної секти Я. Франка і його прихильників¹⁶. М. Балабан вказує, що створенню апологетичних творів і в XVI ст., й у XVIII ст. передували диспути між супротивними сторонами, зокрема й публічні.

Розділ М. Балабана до статті «Буковина»¹⁷ охоплює період від початку прибуття євреїв, здебільшого з Галичини, та їх поселення в Буковині у другій половині XVIII ст. до середини XIX ст. До статті «Галиция» М. Балабан написав розділ про місцеву шкільну справу, хронологічно охоплюючи нетривалий проміжок часу: від початку австрійського правління в Галичині (1772 р.) й до реакційних реформ Франца I в системі освіти й культури, зосібна й щодо єврейського населення, на початку XIX ст.¹⁸ До статті «Гетто» М. Балабан підготував окремий розділ «Гетто в Польше», де з коротких характеристик єврейських кварталів у різних містах (Кракові, Познані, Сандомирі, Каліші, Городку, Дрогобичі, Львові, Любліні й Варшаві) створив інформативно насичену й нерідко деталізовану окремими яскравими прикладами загальну картину формування й розвитку гетто в поль-

¹⁵ Мейер Балабан, «Антисемитизм в Австро-Венгрии. 2. Галиция», в *Еврейская энциклопедия*, 2:716.

¹⁶ Мейер Балабан, «Апологети и Апология. Средние века и новое время», в *Еврейская энциклопедия*, 2:912.

¹⁷ Стаття написана у співавторстві з М. Клейманом (розділ «Буковина в XIX в.») і С. Лозінським (розділ «Статистические данные»).

¹⁸ Основний текст статті був російськомовним перекладом із «The Jewish Encyclopedia», доповненим розділами, котрі написав І. Чериковер. Див.: «Галиция», в *Еврейская энциклопедия*, 6:87–103.

ських містах і Східній Галичині. М. Балабан зазначає, що оскільки виникнення гетто в Польщі було зумовлене такими самими обставинами, як і у всій середньовічній Європі, то устрій і життя тут були подібними до західноєвропейських міст¹⁹.

Розділ М. Балабана в статті «Караїми» містить цікаві відомості про караїмські матеріальні пам'ятки, що збереглися на час написання гасла, тобто в 1911 р., і свідчили про присутність караїмів на західноукраїнських землях. Зокрема, автор вказує на десять караїмських надгробків в с. Кукезів біля Львова. Крім того, дослідник стверджує, що 1911 р. в Галичині, а саме в Галичі, існувала єдина караїмська громада: караїми жили на окремій вулиці, уникали жодних стосунків із єврейським населенням, в австрійському війську служили лише в санітарних частинах і при цьому намагалися не відрізнитися від містян зовнішнім виглядом, дотримуючись в одязі загальноприйнятих норм того часу²⁰. Слід зазначити, що того ж 1911 р. в журналі «Еврейская старина» була опублікована стаття М. Балабана²¹ на ту саму тему.

Найчисельніша група статей М. Балабана в «Єврейській енциклопедії» присвячена населеним пунктам. При цьому їхній зміст, за винятком коротких відомостей на початку статті про адміністративний статус населеного пункту (столиця держави, столиця воєводства, окружне місто, повітове місто, містечко, село) та його географічне розташування, містить в основному інформацію про місцеву єврейську громаду, історію прибуття євреїв, загальну характеристику громади, статистичні дані, матеріальні й духовні пам'ятки, видатних особистостей, історичні документи тощо. Три статті, «Броды», «Краков» і «Львов», як уже було зазначено вище, вказані у списках відповідних томів як значні за обсягом і оригінальні. Хоча місто Броди (нині районний центр у Львівській обл.) у часи М. Балабана було повітовим, з огляду на його значення для єврейської історії в Східній Європі науковець підготував про нього для енциклопедії одну зі статей, найбільш ґрунтовних і за структурою (розділ I «История общины при Речи Посполитой (от середины XVII века до 1772 г.)»; розділ II «Австрийский период. Культура и школьное дело. Современное положение бродовских евреев»), і за змістом (характеристика текстів привілеїв і грамот, значення кагалу міста у воєводстві, економічно-торговельний і культурний розвиток міста та єврейської громади в XIX ст., характеристика життя євреїв кінця XIX – початку XX ст. зі статистичними даними), і за обсягом використаних джерел (понад 20 видань архівних матеріалів і наукових праць)²². Статті про Краків²³ і Львів²⁴ можна назвати квінтесенціями фундаментальних дослідницьких розвідок М. Балабана

¹⁹ Мейер Балабан, “Гетто в Польше”, в *Еврейская энциклопедия*, 6:454–455.

²⁰ Мейер Балабан, “Караїми”, в *Еврейская энциклопедия*, 9:290–291.

²¹ Мейер Балабан, “Из истории Караимов в Галиции”, *Еврейская старина* 1 (1911): 117–124.

²² Мейер Балабан, “Броды (Brody)”, в *Еврейская энциклопедия*, 5:24–30.

²³ Мейер Балабан, “Краков”, *Еврейская энциклопедия*, 9:810–817.

²⁴ Мейер Балабан, “Львов (Lemberg, Lehmburg, Leopoldis, Львів, Lwów)”, в *Еврейская энциклопедия*, 10:405–414.

про ці міста²⁵. Паралельно з підготовкою статей про Краків і Львів він друкував у «Єврейской старине» статті, де ґрунтовно аналізував окремі аспекти життя їхніх єврейських громад²⁶. Науковець детально описує місце знаходження єврейських кварталів, структуру й організацію місцевого єврейського самоуправління, економічне й духовно-культурне життя, синагоги та кладовища. Окремі підрозділи статей присвячені становищу єврейських громад Кракова і Львова від часу приєднання цих територій до Австрійської монархії. Джерела й література до кожної зі статей виокремлені в заключні підрозділи, де окрім архівних матеріалів і праць різних дослідників польською, німецькою й російською мовами подані також дослідження самого М. Балабана²⁷. Крім того, ці статті ілюстровані фотографіями Кракова, краківської старої синагоги, її внутрішнього вигляду, так званої високої божниці у Кракові – *Hoyche Shul*, синагоги родини Нахмановичів у Львові, львівської єврейської лікарні імені Лацаруса й будинку лікаря Сімхе Менахема другої половини XVII ст., а також срібного щита до сувою Тори з великої синагоги 1654 р.

Очевидно, що кожне гасло про міста та єврейські громади, незалежно від його обсягу, має свої змістовні особливості, які диктували архівні та друковані джерела. Наприклад, у невеликій статті про Болехів М. Балабан цитує текст із клятви першого старости міста в 1660 р., оскільки в ній було проголошено, що мешканці християнського віросповідання та євреї мусять мирно співіснувати і що права євреїв треба захищати²⁸. У цій самій статті дослідник детально описує, як представники єврейського просвітницького руху відкрили народне училище і як у цьому їм протистояли місцеві хасиди²⁹. Основний зміст гасла «Борислав» – досить великого за обсягом порівняно з іншими статтями про невеликі міста – стосується головним чином участі єврейського населення в розробках місцевих копалин нафти й воску в XIX ст., при цьому без типового історичного екскурсу й без жодної згадки про прибуття й життя євреїв у Бориславі в попередні сторіччя³⁰. Значну частину гасла про Галич присвячено місцевій громаді ка-

²⁵ Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*; Majer Bałaban, *1304–1655, tom 1 Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu* (Kraków, 1913).

²⁶ Мейер Балабан, “Из прошлого ‘Еврейской улицы’ во Львове (XVII–XVIII в.)”, *Еврейская старина* 2 (1909): 235–246; Мейер Балабан, “Ремесленные цехи в Кракове в XVI–XVII вв.”, *Еврейская старина* 4 (1911): 464–483; Мейер Балабан, “Евреи-врачи в Кракове и трагедии гетто (XV–XVII в.)”, *Еврейская старина* 1 (1912): 38–53.

²⁷ Bałaban, *Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku*; Majer Bałaban, *Żydzi w Austrii za panowania cesarza Franciszka Józefa I ze szczególnem uzglądniem Galicyi 1848–1908* (Lwów, 1909); Majer Bałaban, *Historia projektu szkoły rabinów* (Lwów: Nakładem Przełożenia Zboru Izraelickiego, 1907); Majer Bałaban, *Dzielnica Żydowska, jej dzieje i zabytki* (Lwów: Towarzystwo miłośników przeszłości Lwowa, 1909) та ін.

²⁸ Мейер Балабан, “Болехов”, в *Еврейская энциклопедия*, 4:782.

²⁹ Там само, 783.

³⁰ Мейер Балабан, “Борислав”, в *Еврейская энциклопедия*, 4:826–828.

раїмів – історію їхнього життя на галицьких землях М. Балабан досліджував під час виходу «Єврейської енциклопедії»³¹.

Можна припустити, що М. Балабан зібрав багато цікавого джерельного матеріалу й намагався максимально включити його до статті: архівні знахідки нерідко диктували й обсяг статті, і її зміст, і тематичні акценти. Наприклад, у гаслі про місто Опатів Сандомирського воєводства – одне з найбільш ранніх єврейських міських поселень у Польщі – М. Балабан вказує, що використав пінкас місцевої громади, копія котрого зберігається в бібліотеці варшавської єврейської громади, а також архівні документи³². Це дало науковцеві змогу подати відомості про кагальний устрій єврейської громади Опатова, про постанови щодо місцевого рабина, збільшення податків після шведських походів 1703 р., особливості єврейського адміністративного устрою в цілому й місце громади Опатова в ньому. Статтю про місто Жовкву, яке поряд із Тернополем і Бродами було центром галицької Гаскали (єврейського просвітницького руху), за насиченістю історичних фактів (про історію єврейської громади, її стосунки з місцевим населенням, про відомих рабинів та їхню роль на з'їздах Вааду, про історію побудови синагоги та її оздоблення) можна порівняти зі статтями дослідника про такі міста, як Львів, Краків і Броди. Очевидно, що такий багатий фактичний матеріал М. Балабан передусім зібрав у львівських архівах; він згадує у статті, що використав також матеріали з архіву жовківської громади³³.

Більшість статей М. Балабана про населені пункти присвячені містам Східної Галичини, деякі гасла – волинським містам. Тобто йдеться про міста на етнічних українських землях, котрі сьогодні входять до України: Болевів, Борислав, Бережани, Броди, Бібрку, Бурштин, Буськ, Бучач, Галич, Глиняни, Городок, Гусятин, Добромиль, Дрогобич, Жовкву, Коломию, Львів, Самбір, Стрий, Станіславів, Тернопіль, Чортків. Водночас є низка статей про міста, розташовані на території сучасної Польщі, зокрема Беч, Бохнію, Гродек, Краків, Опатів, Риманів, Сянок і Ярославль. Попри те, що жанр енциклопедичного гасла зумовлює і його формат, і набір необхідних відомостей, статті М. Балабана характеризують велике коло питань, яких він торкався більш чи менш детально. Саме його гасла про населені пункти відрізняються розмаїтими відомостями про місце розташування єврейських кварталів та їхню структуру, єврейське самоврядування, умови життя, взаємини євреїв із місцевим населенням і володарями територій, зміст королівських привілеїв і рішень власників населених пунктів, перелік нерухомості єврейських громад, сфери зайнятості єврейського населення, бюджети громад, про систему оподаткування, торговельну діяльність євреїв, боротьбу з християнським купецтвом, статистичні дані щодо кількості

³¹ Majer Bałaban, “Spis żydów i karaitów ziemi halickiej i powiatów trembowelskiego i kołomyjskiego w r. 1765,” *Archiwum Komisji Historycznej* 11 (1909): 11–32; Мейер Балабан, “Из истории караимов Галиции”, *Еврейская старина* 1 (1911): 117–124.

³² Мейер Балабан, “Опатов”, в *Еврейская энциклопедия*, 12:98–99.

³³ Мейер Балабан, “Жолкиев (Zólkiew)”, в *Еврейская энциклопедия*, 7:605–609.

єврейського населення, про платників податків, учнів шкіл, училищ та інших навчальних закладів, про благодійні й сіоністські організації, реставрацію синагог, цінні синагогальні інтер'єри й культові предмети, про кладовища, караїмські й хасидські громади, їхні стосунки з ортодоксальними євреями та прихильниками Гаскалі, про яскравих представників єврейських громад і про суперечки всередині громад щодо організації й розподілу ремесел і видів товарів тощо.

У порівнянні зі статтями про населені пункти та їхні єврейські громади, гасел, присвячених особистостям, у М. Балабана в енциклопедії значно менше. Однак те, що редколегія «Єврейської енциклопедії» саме до М. Балабана звернулася з проханням написати статті про таких державних діячів, як польський король Стефан Баторій і князь Болеслав Благочестивий (Калишський), а також про польського історика та священика Яноша Длугоша, красномовно свідчить про визнання дослідника й довіру до його наукової продукції. Гасло «Стефан Баторій» в основному висвітлює життя євреїв за десять років правління цього короля. М. Балабан не лише перелічує, але й коротко характеризує так звані «генеральні привілеї», або підтверджувальні грамоти, котрі С. Баторій, вступивши на престол, надав Кракову, Познані, Львову й містам Литви. Також М. Балабан згадує про декрети, статuti у формі генеральних привілеїв, які отримали окремі польські, українські й литовські громади і в яких йшлося, зокрема, про взаємини з єврейським населенням. Автор називає дві найважливіші події в житті польського єврейства, що відбулися за правління С. Баторія: перший єврейський сейм в Любліні – Ваад чотирьох країн – і другий єврейський сейм у Тишовцях, котрий ухвалив рішення про автономію єврейського обштинного управління. На думку М. Балабана, в роки правління С. Баторія єврейська освіта досягла найвищого рівня: це підтверджує значна кількість ешив у різних містах, а також діяльність видатних єврейських вчених. Дослідник резюмує, що С. Баторій, хоча й діяв періодично під впливом католицької реакції, зберіг стосовно євреїв традиції ліберальної епохи³⁴.

Сама назва статті «Болеслав Благочестивый или Калишский и генеральная грамота 1264 г.» вказує на роль польського князя в житті східноєвропейського єврейства: він надав перший привілей євреям, що внаслідок переслідувань під час хрестових походів залишали німецькі міста й оселялися на польських землях. Важливість цього документу полягала в тому, що в подальшому він ліг в основу польського законодавства щодо євреїв. Тому М. Балабан простежує генезу документу у зворотній хронологічній ретроспекції, вказуючи на його безпосередній зв'язок із грамотами, котрі європейські середньовічні володарі надавали євреям ще з IX ст. М. Балабан подає перелік основних видань, де опубліковані текст генеральної грамоти та її дослідження німецькою, польською й російською мовами, на які він спирався, характеризує її окремі положення³⁵.

³⁴ Мейер Балабан, «Баторий Стефан (1533–1586)», в *Еврейская энциклопедия*, 3:891.

³⁵ Мейер Балабан, «Болеслав Благочестивый или Калишский и генеральная грамота 1264 г.», в *Еврейская энциклопедия*, 4:780–782.

Серед статей М. Балабана, присвячених особистостям, є гасла про сучасників дослідника — єврейських політичних, громадських і культурних діячів, котрі відігравали значну роль у своєму професійному середовищі, у житті міста та єврейської громади, однак імена котрих сьогодні знає лише вузьке коло фахівців. Прикметно, що всі вони так чи інакше були пов'язані зі Львовом, і, ймовірно, М. Балабан був знайомий із ними особисто. Наприклад, засновник і редактор низки періодичних видань у Львові, Варшаві, Вільні, Кракові й Коломиї, автор драматичних творів, підручників і статей з історії культури галицьких євреїв Г. Бадер (1868—1953 рр.) з 1893 по 1912 рр. мешкав і працював у Львові, де у 1896—1912 рр. видавав популярний у Галичині літературний альманах «Yidisher Folkskalender». 1906 р. він заснував першу щоденну газету мовою їдиш «Togblatt» і викладав їдиш у Львівському училищі ім. Чацького. Дослідник подає біографічні дані про Г. Бадера станом на 1909 р., коли друкувався третій том «Єврейської енциклопедії»³⁶. 1912 р. Г. Бадер виїхав до Нью-Йорка, де також займався публіцистичною, видавничою й письменницькою діяльністю: зокрема, в 1934 р. він опублікував словник галицьких єврейських діячів культури «Madinah va-Nakhameha», а 1953 р. побачили світ його спогади «Mayne Zikhroynes»³⁷. Його літературна діяльність львівського періоду була тісно пов'язана із галицьким сіоністським рухом, у який активно був заангажований і М. Балабан. Інший галицький громадський діяч, письменник і адвокат Г. Готтліб (1839—1905)³⁸ певний час був заступником голови правління львівської єврейської громади й референтом шкільного питання. Очевидно, М. Балабан, котрий протягом 15 років викладав у різних навчальних закладах Львова та інших міст Східної Галичини, добре знав Г. Готтліба і його заслуги перед єврейською спільнотою краю. Окрему статтю М. Балабан присвятив ще одному добре йому знайомому політичному та громадському діячеві, керівнику галицьких сіоністів, учаснику міжнародних конгресів сіоністів А. Штанду (1970—1919 рр.)³⁹. М. Балабан співпрацював зі А. Штандом у 1895—1897 рр., коли той редагував львівські часописи сіоністського спрямування «Przyszłość», «Rocznik Żydowski» і «Wschód».

Особливістю статей М. Балабана є те, що він окрім загальнообов'язкових біографічних даних, необхідних для жанру енциклопедичного гасла, подає яскраві епізоди з життя особи, і це надає статті життєвості й навіть емоційного забарвлення. Наприклад, у гаслі про першого єврейського адвоката у Львові, одного з головних діячів просвітницького руху серед львівських євреїв Е. Блюменфельда (1801—1878 рр.) М. Балабан, описуючи, як мешканці міста після революції 1848 р. обрали його в члени магістрату, підсилює важливість цієї події в житті місцевої громади й самого Е. Блюменфельда, зазначаючи, що обрали його більшістю голосів і що Е. Блюменфельда повідомили про обрання спеціальним

³⁶ Мейер Балабан, “Бадер Герсон (Густав)”, в *Єврейская энциклопедия*, 3:661—662.

³⁷ Див.: *Encyclopedia Judaica* (New-York: The Macmillan Company, 1971), 4:62.

³⁸ Мейер Балабан, “Готтліб (Gottlieb) Генрих”, в *Єврейская энциклопедия*, 6:733.

³⁹ Мейер Балабан, “Штанд Адольф”, в *Єврейская энциклопедия*, 16:94—95.

листом від влади⁴⁰. Статтю про історика, професора Йенського університету, члена Краківської й Санкт-Петербурзької академії наук, автора 4-томної історії Польщі «Geschichte Polens (1300–1500)» Я. Каро (1835–1904 pp.) М. Балабан починає з таких епізодів юнацьких років науковця, як перерване через брак коштів навчання в гімназії, вимушена праця складачем у друкарні, складання вчительського іспиту й робота вчителем Закону Божого в єврейській школі⁴¹.

Зрозуміло, чому редакція «Єврейської енциклопедії» вибрала М. Балабана автором статей про львівські заклади культури, зокрема про друкарню Балабанів і бібліотеки Львова. Одна з головних єврейських друкарень Львова – друкарня родини Балабанів, котру член кагалу Л. Балабан заснував 1830 р. і котрою його спадкоємці володіли до початку ХХ ст. Вона була потужним центром єврейського друкарства не лише в межах Галичини, але й у всій Східній Європі⁴². Слід зазначити, що назва «Балабановская типография и книгоиздательство во Львове» не повністю відповідає змісту гасла, оскільки в ньому йдеться лише про заснування й розвиток друкарні Балабанів, а також коротко охарактеризовано її друковану продукцію. Натомість про єврейське книговидавництво у Львові загалом взагалі не згадано. Шкода, що чисельні користувачі «Єврейської енциклопедії», яка протягом майже століття була єдиним подібним російськомовним енциклопедичним виданням, не змогли з-під пера саме М. Балабана отримати інформацію про інші єврейські видавництва та друкарні Львова ХІХ – початку ХХ ст., зокрема Г. Гроссмана, родини Мадфес, А. Менкеса, С. Шпрехера та ін.

Подібна ситуація й зі статтею «Библиотеки польские», де М. Балабан описує лише три львівські бібліотеки: Баворовських, Оссолінських і Павликовських – і навіть не згадує про жодну іншу бібліотеку в інших польських містах. Крім того, автор в основному описує історію створення бібліотеки Оссолінських та її фонди. Підрозділи статті про бібліотеки Баворовських і Павликовських обмежені одним абзацом на кожну та при цьому підписані ініціалами «М. Б.». Фонди цих бібліотек були меншими за фонди бібліотеки Оссолінських, однак вони відрізнялися значною кількістю мистецьких творів (скульптура, графіка, живопис) і предметних колекційних збірок (наприклад нумізматики). Розповідаючи історію створення бібліотеки Оссолінських, М. Балабан згадує про Є. Бродського, одного з єврейських жертводавців, який 1841 р. заповів бібліотеці 25.900 гульденів і зібрання рідкісних книг із полоніки-юдаїки ХVІ–ХVІІІ ст. За словами М. Балабана, відділ юдаїки в бібліотеці Оссолінських окрім книгозбірні Є. Бродського поступово збагачувався унікальними польськими виданнями про євреїв, зокрема працями про франккістів, антисемітськими й лояльними до євреїв творами, документами польських сеймів, сучасною польською літерату-

⁴⁰ Мейер Балабан, “Блюменфельд, Эммануил”, в *Еврейская энциклопедия*, 4:679.

⁴¹ Мейер Балабан, “Каро (Саго) Яков”, в *Еврейская энциклопедия*, 9:332.

⁴² Мейер Балабан, “Балабановская типография и книгоиздательство во Львове”, в *Еврейская энциклопедия*, 3:703–704.

рою. Крім того, у фондах бібліотеки зберігалися дозволені цензурою й конфісковані книги івритом, надруковані у львівських видавництвах 1840–1858 рр., а також твори з історії Гаскали в Галичині, котрі передали спадкоємці вчителя релігії й видавця М. Вольфа. Важливою є інформація про тритомний опис рукописів бібліотеки, де були відмічені всі документи єврейської тематики, зокрема привілеї, памфлети, звіти сеймів XVII ст.; цінне також повідомлення про понад 3 тис. рукописних документів, ще не систематизованих і не описаних⁴³. Стаття М. Балабана має важливе значення для розуміння, якими були обсяги та змістовне наповнення фонду юдаїки в одній із найбільших східноєвропейських бібліотек та якою була бібліотека Оссолінських, на базі котрої постала Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника.

Своєрідним доповненням до статті про львівські бібліотеки є окреме енциклопедичне гасло про Ягеллонську академію та її бібліотеку. Автор досить детально описує історію створення академії й бібліотеки, їхній сучасний стан, імена професорів, а також склад колекції з юдаїки, зокрема колекцію антисемітської літератури й памфлетів XVI–XIX ст. та книги про судові процеси академії проти краківського кагалу щодо його нерухомості⁴⁴.

Характерною особливістю низки статей М. Балабана є ілюстрації. Варто наголосити, що він, по-перше, вважав необхідним і важливим подавати ілюстрації до статей, а по-друге, свідомо й небайдуже ставився до їхнього добору та якості. В огляді літератури з історії євреїв у Польщі за 1907–1909⁴⁵, зокрема в розділі про «Єврейську енциклопедію», дослідник називає хобою цього видання нечисленність, неохайність і безсистемність ілюстрацій, за винятком гасел про Антокольського, Аронсона й Вільно. Саме статті за підписом М. Балабана мають найбільше ілюстрацій. Це, зокрема, гасла про Броди, Гусятин, Дрогобич, Жовкву, Коломию, Краків, Львів, Самбір, Тернопіль, Чортків і Ярославль. Деякі статті мають по три-чотири ілюстрації, де зображено не лише єврейські вулиці й окремі будівлі, але й внутрішній вигляд синагог і окремих синагогальних предметів.

Доказом, що редакція «Єврейської енциклопедії» високо оцінювала наукову й громадську працю М. Балабана, є окреме енциклопедичне гасло про нього⁴⁶. Подібні статті в енциклопедії мають також такі її постійні співробітники й визначні науковці, як С. Дубнов, Л. Каценельсон, А. Гаркаві, барон Д. Гінцбург, М. Вішніцер, М. Бердичевський, С. Ан-ський тощо. Статтю про М. Балабана, ймовірно, написав М. Вішніцер, оскільки під нею вказані ініціали «М. В.», якими він, поряд із повним прізвищем, підписував багато своїх статей.

⁴³ Мейер Балабан, “Библиотеки польские”, в *Еврейская энциклопедия*, 4:483.

⁴⁴ Мейер Балабан, “Ягеллонская академия и Ягеллонская библиотека”, в *Еврейская энциклопедия*, 16:356–357.

⁴⁵ Мейер Балабан, “Обзор литературы по истории евреев в Польше. (1907–1909)”, *Еврейская старина* 1 (1910): 143.

⁴⁶ М. В., “Балабан, Мейер”, в *Еврейская энциклопедия*, 3:704–705.

Біографічні дані, перелік праць і наукові досягнення М. Балабана подані станом на 1909 р. — рік видання третього тому енциклопедії. Автор гасла детальноше зупиняється на характеристиці найвизначнішої на той час праці М. Балабана «Żydzi lwowscy na przełomie XVI i XVII wieku», котра побачила світ у 1906 р. Стаття цінна також тим, що в ній подані назви всіх наукових і популярних періодичних видань, з якими співпрацював М. Балабан від початку своєї дослідницької праці 1897 р. й до 1909 р. Ця інформація допомагає в пошуках праць дослідника, особливо тих, що були надруковані в малотиражних і нетривалих за часом виходу періодичних виданнях.

Таким чином, М. Балабан був одним із постійних чільних співробітників «Єврейської енциклопедії»; його статті надруковані у всіх 16 томах енциклопедії (якщо враховувати всі гасла, підписані його повним ім'ям та ініціалами). М. Балабан співпрацював із «Єврейською енциклопедією» від початку її видання 1908 р. й до завершення в 1913 р. Ім'я науковця зазначене в списку постійних співробітників енциклопедії поряд з іменами визначних науковців XIX — початку XX ст. Він підготував 10 енциклопедичних гасел (у співавторстві та індивідуально), які сама редакція відзначала як оригінальні й важливі.

Статті М. Балабана в «Єврейській енциклопедії» підписані його повним прізвищем — «М. Балабан» та ініціалами — «М. Б.»; загальна їхня кількість становить 103 енциклопедичні гасла. Крім того, враховуючи тематику наукових досліджень М. Балабана, можна припустити, що він є також автором певної частини статей, котрі в енциклопедії подані без жодного підпису.

За тематикою гасла М. Балабана в «Єврейській енциклопедії» представлені трьома групами (в порядку зменшення кількості статей): а) гасла про населені пункти та єврейські громади; б) гасла про пам'ятки культури й інституції, з особливою увагою до єврейських старожитностей; в) статті про окремих польських державних діячів і представників галицького єврейства.

Статті М. Балабана важливі для реконструкції його наукового життєпису, оскільки містять відомості біографічного характеру, зокрема про те, як він опрацьовував ті чи інші фонди архівів і бібліотек, і про те, що в його приватному архіві були оригінальні історичні документи та копії документів щодо історії єврейських громад.

Майже всі статті присвячені населеним пунктам на етнічних українських землях, котрі сьогодні належать до західних областей України, тому відомості про ці поселення, їхні єврейські матеріальні й духовні пам'ятки, більшість із котрих, як і галицьке єврейство, були знищені в роки Другої світової війни, мають неоціненне наукове значення.

Статті Маєра Балабана в «Єврейській енциклопедії»⁴⁷

Том I

1. “Акты исторические. II. Акты о евреях в Польше (в польских изданиях). А. Великая Польша; Б. Малая Польша; В. Червонная Русь (Русское и соседние воеводства); Г. Литва”, 670–677.

Том II

1. “Антисемитизм. Антисемитизм в Польше до 1793 года”, 649–653.
2. “Антисемитизм в Австро-Венгрии. 2. Галиция”, 716–717.
3. “Апологеты и Апология. Средние века и новое время”, 912–915.

Том III

1. “Бадер Герсон (Густав)”, 661–662.
2. “Балабановская типография и книгоиздательство во Львове”, 703–704.
3. “Баранов”, 787.
4. “Баторий Стефан (1533–1586)”, 889–891.

Том IV

1. “Библиотеки польские”, 482–483.
2. “Блюменфельд, Эммануил”, 679.
3. “Болеслав Благочестивый или Калишский и генеральная грамота 1264 г.”, 780–782.
4. “Болехов”, 782–783.
5. “Борислав”, 826–828.
6. “Бохния”, 855–856.

Том V

1. “Бржежаны (Brzezány)”, 6.
2. “Броды (Brody)”, 24–30.
3. “Бубрка (Bóbrka)”, 55.
4. “Буковина (Bukowina, Страна бука)”, 79–80.
5. “Бурштин (Bursztyn)”, 115.
6. “Буск (Busk)”, 115–116.
7. “Бучач (Buczacz)”, 135.
8. “Беч (Biecz)”, 179.

Том VI

1. “Галиция. Школьное дело (1772–1806)”, 91–92.
2. “Галич (Halicz)”, 104.

⁴⁷ До списку статей М. Балабана в «Єврейській енциклопедії» вміщені статті, підписані його повним прізвищем. Орфографія в назвах статей збережена.

Таїсія Сидорчук

3. “Гетто в Польше”, 454–456.
4. “Глиняны (Gliniany)”, 586.
5. “Готтлиб (Gottlieb) Генрих”, 733.
6. “Гродек или Грудек (Gródek)”, 787.
7. “Гусятин (Husiatyn, Usiatyn, Wsiatyn)”, 853–854.

Том VII

1. “Длугош Ян (1415–80)”, 258.
2. “Добромиль (Dobromil)”, 261–262.
3. “Дрогобич (Drohobycz)”, 344–345.
4. “Жолкиев (Żółkiew)”, 605–609.
5. “Зельман (Zelman)”, 730.

Том VIII

У цьому томі статей М. Балабана не виявлено.

Том IX

1. “Караимы. В Галиции караимы”, 290–291.
2. “Каро (Саго) Яков”, 332.
3. “Коломыя (Колюма, Kolomea)”, 663–664.
4. “Краков”, 810–817.

Том X

1. “Львов (Lemberg, Lehmborg, Leopoldis, Львів, Lwów)”, 405–414.

Том XI

У цьому томі статей М. Балабана не виявлено.

Том XII

1. “Опатов”, 98–99.

Том XIII

1. “Ржешов (Rzeszów)”, 474–475.
2. “Русское воеводство”, 742–744.
3. “Рыманов (Rymanow)”, 753–754.
4. “Самбор (Nowy Sambor)”, 873–874.
5. “Сандомирская область (Sandomierskie Ziemstwo)”, 931–932.
6. “Сандомир (Sandomierz, Sudomir, Sodzmir, Cozmir)”, 932–933.
7. “Санок (Sanok)”, 950.

Том XIV

1. “Станиславов (Stanisławów, Stanislau)”, 555.

2. “Стрый (Stryj)”, 583.
3. “Тарнов”, 759–760.
4. “Тарнополь”, 760–761.

Том XV

1. “Чортков”, 886–887.

Том XVI

1. “Штанд Адольф”, 94–95.
2. “Ягеллонская академия и Ягеллонская библиотека”, 357–358.
3. “Ярославль”, 407–408.

Bibliography

- “Akty istoricheskie.” In *Ievreiskaia entsiklopediia. Svod znaniia o ievreistve i ego kul'ture v proshlom i nastoiashchem*, 1:668–688. Saint-Petersburg: Obshchestvo dlia nauchnykh ievreiskikh izdaniia; izdatel'stvo Brokgauza-Efrona, 1908.
- “Galitsiia.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 6:87–103.
- Balaban, Meier. “Akty istoricheskie. II. Akty o ievreiiakh v Pol'shche (v pol'skikh izdaniakh).” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 1:670–674.
- . “Antisemitizm v Avstro-Vengrii. 2. Galitsiia.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 2:716–717.
- . “Antisemitizm v Pol'shche do 1793 goda.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 2:649–653.
- . “Apologety i Apologii. Srednie veka i novoie vremia.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 2:909–915.
- . “Bader Gerson (Gustav).” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 3:661–662.
- . “Balabanovskaia litografiia i knigoizdatel'stvo vo L'vove.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 3:703–704.
- . “Batorii Stefan (1533–1586).” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 3:889–891.
- . “Biblioteki pol'skiiie.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 4:483.
- . “Bliumenfel'd, Emmanuil.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 4:679.
- . “Bolekhov.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 4:782–783.
- . “Boleslav Blagochestivyi ili Kalishskii i general'naiia gramota 1264 g.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 4:780–782.
- . “Borislav.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 4:826–828.
- . “Brody (Brody).” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 5:24–30.
- . “Getto v Pol'shche.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 6:454–455.
- . “Gottlib (Gottlieb) Genrikh.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 6:733.
- . “Iagellonskaia akademiia i Iagellonskaia biblioteka.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 16:356–357.

Таїсія Сидорчук

- . “Karaimy. V Galitsii karaimy.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 9:290–291.
- . “Karo (Caro) Iakov.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 9:332.
- . “Krakov.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 9:810–817.
- . “L’vov (Lemberg, Lehmborg, Leopold, L’viv, Lwów).” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 10:405–414.
- . “Obzor literatury po istorii ievreiev v Pol’she. (1907–1909).” *Ievreiskaia starina* 1 (1910): 141–147.
- . “Shtand, Adolf.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 16:94–95.
- . “Przegląd literatury historii Żydów w Polsce. 1899–1907.” *Kwartalnik historyczny* 22 (1908): 496–756.
- Encyclopaedia Judaica*. Jerusalem: Encyclopaedia Judaica-Keter, 1971.
- Encyclopedia Judaica*. New-York: The Macmillan Company, 1971.
- M. B. “Zlochov.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 7:804–805.
- . “Balaban, Meier.” In *Ievreiskaia entsiklopediia*, 3:704–705.
- Zakharii, Roman. “Maier Balaban – vydatnyi istoryk pol’s’koho ievreistva.” *I* 51 (2008): 184–191.